

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ СНД ЩОДО ПОВЕРНЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ПРАКТИКИ ЗАСТОСУВАННЯ І ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЇ

ЗАДОРНОЖНИЙ Олександр Вікторович – професор, завідувач кафедри міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім.Т.Г.Шевченка

УДК 341.232.7

В статті розглянуті міжнародно-правові наслідки підписання Мінського Соглашення «О возвращении культурных и исторических ценностей государствам их происхождения» 14 февраля 1992 года и разные оценки его значение в межгосударственных отношениях СНГ.

Ключові слова: повернення культурних цінностей, репатріація культурних цінностей, міжнародний досвід врегулювання питання щодо репатріації культурних цінностей.

І за часів Російської імперії, і за часів СРСР усі культурні цінності, що мали значну історичну, наукову чи художню вагу, переправлялися до російських сховищ. Частина творів мистецтва з України потрапила до Росії як військові трофеї, що їх повернули радянські війська з Німеччини (під час Другої світової війни з України було вивезено 40 вагонів з історичними цінностями). Свого часу до Росії було вивезено й атрибути державної влади України – клейноди Запорізької Січі, бібліотека та бандура, інкрустована коштовним камінням, Івана Мазепи, колекції Пилипа Орлика, матеріали розкопок багатьох курганів скіфської культури, серед яких курган Чортотлик Дніпропетровської області (матеріальні знахідки IV ст. до н. е.), курган Солоха Запорізької області (IX ст. до н. е.), скарби золотих і срібних виробів X-XII ст. (вагою 25 кг), віднайдені на Полтавщині, Євангеліє Павла Полуботка, особисті речі Петра Могили, фельдмаршальський жезл

графа Рум'янцева-Задунайського, який він подарував Успенському собору Києво-Печерської лаври. Давньогрецька мозаїка «Дмитро Салунський», частина фресок із Михайлівського Золотоверхого собору Києва, знищеного у 30-х роках XX ст., також опинилися поза межами України. У 1950 р. із Львівського історичного музею було вивезено 116 експонатів із золота та срібла (вагою близько 12 кг). У 1991 р. до Росії вивезено старовинні монети й прикраси зі скарбу, знайденого на Черкащині, та багато іншого.

У 1992 р. була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, що бере участь у розробці стратегії та реалізації рішень щодо повернення історико-культурних реліквій, вивчає міжнародно-правові норми, що забезпечують цивілізаційні шляхи вирішення цього питання, складає реєстри пам'яток культури, що опинилися на територіях інших держав, вивчає можливості їх повернення.

14 лютого 1992 р. у Мінську було підписано Угоду про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження. При підписанні Угоди Сторони керувались положеннями резолюцій Генеральної Асамблеї ООН про повернення або реституцію культурних цінностей країнам їхнього походження, а також Конвенції про заходи щодо заборони і попередження ввозу, вивозу і передачі права власності на культурні цінності від 14 листопада 1970 р.

Держави-учасниці зобов'язались сприяти поверненню культурних та історичних цінностей країнам їхнього походження (ст. 1); заснувати на паритетних засадах Міжурядову комісію для створення механізму і практичної роботи з повернення культурних та історичних цінностей державам-учасницям Співдружності, визначення категорій культурних та історичних цінностей, які підлягають поверненню (ст. 2); забезпечувати належне зберігання культурної спадщини національних меншин і народів інших держав-учасниць Співдружності, яка знаходиться на їхній території, включаючи історичні, релігійні та культурні пам'ятки (ст. 5).

Як зазначає польський фахівець із міжнародного права В. Ковальська, прийняття терміну «репатріація», що «чітко ідентифікує конкретний фактичний стан і юридичну проблему, якою є репатріація культурної спадщини в зв'язку з уступками територій і розпадом багатонаціональної держави, було б також кроком у напрямі розв'язання проблеми невизначеності й неоднозначності, і, як наслідок, майже повсюдного змішування понять і відповідних їм правових концепцій у галузі врегулювання статусу культурних цінностей» Аналогічним чином висловлювались і фахівці ЮНЕСКО Л. Протт та О. Кіф. Виходячи з цього, на думку В. Акуленка, можна стверджувати, що репатріація є інструментом реалізації міжнародного права у сфері національної культурної спадщини при розпаді багатонаціональної держави і територіальних поступок, як це має місце з поняттям «реституція», котре застосовується у випадку військового пограбування.

Він відзначає, що прецеденти репатріації культурних цінностей у вказаному аспекті мали місце в зв'язку з розпадом після I Світової війни Австро-Угорщини. 27 листопада 1932 р. підписано Договір між Австрійською Республікою й Угорським Королівством, у якому було досягнуто бажаний компроміс «про деякі предмети з музеїв і бібліотек». Зокрема, австрійська сторона зобов'язувалася передати Угорщині національні реліквії (36 рукописів, понад 150 творів мистецтва, історичних пам'яток

тощо), а також визнавала загальними і недоторканими інші габсбурзькі колекції. Водночас, вона передавала угорській стороні певні особливі права на ці культурні цінності (доступ, дослідження, реставрація, допоміжні матеріали, інвентарні списки, каталоги тощо).

Цей документ, незважаючи на те, що минув тривалий час із дня його підписання, і донині становить не тільки історичний інтерес, а до певної міри може слугувати за міжнародно-правовий орієнтир для країн СНД. Здавалося, подальші кроки держав, зокрема, колишнього СРСР, мають наповнити їх новим змістом. Але сталося навпаки. Історичний обмін культурними цінностями так і не розпочався. Було створено спеціальну комісію експертів, яким мали надати можливість ознайомитися з фондами державних музеїв, бібліотек та архівів країн СНД. Проте українських фахівців всупереч ст. 4 Мінської угоди не допускали до російських сховищ.

Майже одразу після укладення Угоди в органах масової інформації та парламенті Російської Федерації розпочалась надзвичайно агресивна і часто навіть істерична кампанія за її відміну, яка супроводжувалася перекрученням сенсу та мети Угоди і була спричинена передусім небажанням повертати цінні не лише з культурної, а і з економічної точки зору предмети. Цю кампанію підтримали відомі російські вчені та діячі культури, зокрема, І. Антонова, Д. Ліхачов, В. Чурбанов, які ігнорували пріоритетні норми власності та володіння за міжнародним правом, переважно відстоюючи пріоритет гарантій доступності і збереження культурних цінностей. Серед інших маніпулятивних заяв варто відзначити інтерв'ю кореспонденту «Московских новостей» академіка Д. Ліхачова, в якому він заявив: «Єльцин теж робить помилки, і якраз сьогодні я змушений був відправити йому телеграму з протестом. Це з приводу Мінської угоди про розподіл бібліотек, архівів і музеїв між «незалежними державами». Тому що ця угода – злочин проти національних культур всіх наших народів ... Ви уявляєте, який сплеск націоналізму і шовінізму відбудеться в наших народів, коли

скажемо, з провінційних музеїв почнуть вивозити в обидві сторони те, що вціліло ... Це ж шлях до Карабаху в межах усього колишнього Союзу! Шлях до фашистського режиму в кожній республіці».

Ще більш різкі заяви звучали з вуст російських політичних діячів. Вже 20 травня 1992 р. Державна Дума Російської Федерації в односторонньому порядку денонсувала Мінську угоду, очевидно, «оцінивши ризики» від її реалізації. Хоча у відповідному рішенні йшлося про те, що Угода суперечить законодавству РФ та міжнародному праву, російським парламентарям так і не вдалося обґрунтувати, у чому саме полягають ці «порушення». При цьому, сама Постанова суперечила нормам міжнародного права, в тому числі Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., що є чинною і для Російської Федерації. Так, відповідно до ст. 57 Конвенції призупинення дії договору можливе лише згідно з положеннями договору (Угода 14 лютого 1992 р. не містить таких положень) або за згодою всіх учасників договору після консультацій із договірними державами. Таких консультацій не було проведено і відповідно згода не була отримана. Крім того, ст. 27 забороняє учаснику міжнародного договору посилаючись на положення свого внутрішнього права в якості виправдання для невиконання ним договорів.

Цікаво, що з Польщею та Угорщиною Російська Федерація підписала аналогічні угоди і вони набули чинності. Так, Угода в галузі виявлення та повернення культурних цінностей, переміщених на територію іншої держави, між Уповноваженими уряду Російської Федерації в Республіці Польща з питань культурно-історичної спадщини, членом Державної комісії з реституції культурних цінностей та Уповноваженим уряду Республіки Польща з питань польської культурної спадщини за кордоном (Варшава, 18 травня 1994 р.), на відміну від інших аналогічних домовленостей, передбачає наступне: повернення культурних цінностей має відбутися «незалежно від того, чи були ці цінності власністю держави, юридичних або фізичних осіб». Угоду про співпрацю між Державною комісією

з реституції культурних цінностей Російської Федерації та Державною комісією з реституції культурних цінностей Угорської Республіки у сфері реституції культурних цінностей, переміщених в роки Другої світової війни і наступні роки було підписано в Будапешті 11 листопада 1992 року. На виконання цієї угоди в Москві 21 травня 1993 року був підписаний Протокол про створення спільної російсько-угорської робочої групи з врегулювання взаємних реституційних претензій.

У той же час представники Росії не брали участі в засіданнях і нарадах у рамках СНД, на яких обговорювалися питання повернення культурних цінностей. Російська Федерація фактично відмовилася виконувати положення угод про повернення цінностей. Нереалізованою залишилася і пропозиція Білорусі про утворення комісії для розв'язання проблем власності історико-культурних цінностей. Хоча з питання розподілу цінностей прийнято цілу низку міжнародних документів (тільки у 1972-1989 рр. Генеральна Асамблея ООН прийняла з цього приводу 14 резолюцій), на них, на жаль, мало хто зважав.

15 травня 1992 р. у Ташкенті главами урядів держав СНД було укладено нову Угоду про співробітництво в галузі культури. Це був значний крок назад порівняно з Угодою про повернення культурних й історичних цінностей державам їх походження, адже у новому договорі вже не йшлося про реальне повернення культурних цінностей країнам їх походження на підставі норм міжнародного права, а лише декларувалося (ст. 3) наступне: «Сторони гарантують доступність сформованих зібрань, колекцій та інших культурних цінностей, що утворюють бібліотечний, музейний і архівний фонди незалежних держав, для громадян держав-учасниць цієї Угоди в однаковій мірі і на тих же умовах, як і для своїх громадян. Сторони забезпечують для всіх учасників цієї Угоди одержання повної інформації про історико-культурні цінності народів, що зберігаються в державних зібраннях, колекціях і фондах інших держав-учасниць Співдружності, і їхнє використання з метою освіти, науки і культури

в рамках міждержавних програм. Сторони визнають необхідність створення міждержавної експертної комісії з повноважних представників Сторін для розгляду питань і підготовки рекомендацій по реституції культурно-художніх цінностей на основі двох або багатосторонніх угод у відповідності зі своїм законодавством і нормами міжнародного права».

Час, що минув, підтвердив, що норми Ташкентської угоди, зокрема, про створення міждержавної експертної комісії (вона була ініційована Російською Федерацією), були декларативними і спрямованими на саботування відповідного процесу. Вони практично не діють, не створено і відповідної міждержавної інституції.

Варто нагадати, що на нараді представників держав СНД, що відбулась 24 квітня 1992 р. в Кишиневі Республіка Білорусь подала суттєві зауваження щодо її змісту Ташкентської угоди, яка готувалась до підписання. Серед іншого, вони стосувались необхідності закріплення у ній положень про повний доступ відповідних комісій до усіх фондів та сховищ, створення міждержавної комісії щодо вирішення проблем власності на історико-культурні цінності, котрі зібрані в музеях, бібліотеках, архівах та інших сховищах колишнього Союзу РСР, а також перерозподілені останніми в інші аналогічні установи на території колишнього Союзу РСР, а також вирішення проблем реституції культурних цінностей. Представники Білорусі пропонували, щоб спірні питання про належність тих чи інших цінностей сторони вирішували на двосторонній і багатосторонній основі відповідно до норм міжнародного права і внутрішнього законодавства. Внесення такого застереження, як зазначалося, є надто принциповим у чутливій культурній сфері, інакше документ не буде сприяти взаєморозумінню і взаємній довірі між нашими країнами і народам.

Проте, на жаль, інші держави-підписанти, в тому числі Україна, до цих пропозицій не прислухались. Як результат, Угода була підписана саме в тій редакції, що повністю влаштовувала російську сторону, яка робила все для того, щоб не мати зобов'язань

щодо повернення культурних цінностей на ті території, з яких вони були вивезені до Росії в часи Російської імперії та СРСР.

Література

1. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України: підручник / Л. Д. Чекаленко. - К.: Либідь, 2006. – С. 345-350.

2. Конвенція про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності 14 листопада 1970 року // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_186

3. Угода про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження від 14.02.1992 р. // «Содружество», Информационный вестник Совета глав государств и Совета глав правительств СНГ. – Выпуск второй. – Минск 1992.

4. Ковальська В. Репатрація культурних цінностей в ситуації уступок території і распаду многонаціональних держав // Рэстытуцыя культурных каштоўнасцей. Проблемы вяртання і сумеснага выкарыстання юрыдычных, навуковых і моральных аспекты: Матэрыялы Міжнароднай навукавай канферэнцыі, якая адбылася ў Мінску пад эгідай UNESCO 19–20 чэрвеня 1997 г. – Мінск, 1997. – С. 21.

5. Prott L.V., O Keefe P.I. Law and the Cultural Heritage. Vol. 3. Moyoment. – London and Edinburgs, 1989. – P. 829.

6. Акуленко В.І. Політико-правові проблеми повернення культурних цінностей між державами СНД // Праці Центру пам'яткознавства: 36. наук. пр. – 2009. – Вип. 15. – С. 5-17.

7. Agreement between Austria and Hungary, Venice, 27 November 1932 // League of Nations Treaty Series. № 3753. – 1935. – P. 396.

8. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України: підручник / Л. Д. Чекаленко. - К.: Либідь, 2006. – с. 345-350.

9. Интервью Д.Лихачева // Московские новости. – 1992. – № 12.

10. Постановление Верховного Совета Российской Федерации №20 «О Соглаше-

АНОТАЦІЯ

В статті розглянуто міжнародно-правові наслідки підписання Мінської Угоди “Про повернення культурних та історичних цінностей державам їхнього походження” 14 лютого 1992 року та різні оцінки її значення в міждержавних відносинах на теренах СНД.

SUMMARY

The article deals with international legal consequences of signing the Minsk Agreement “On the return of cultural and historical values of their State of origin” February 14, 1992 and various estimates of its value in international relations in the CIS.

нии государств – участников Содружества Независимых Государств «О возвращении культурных и исторических ценностей государствам их происхождения» // Российский правовой портал. – <http://law7.ru/base29/part2/d29ru2229.htm>

11. Акуленко В.І. Політико-правові проблеми повернення культурних цінностей між державами СНД / В.І. Акуленко // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 15. – С. 5-17.

12. Українець Н. Реституційна політика. Політичні домовленості в рамках міждержавного українсько-угорського співробітництва // Віче. – Березень 2010.

13. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України: підручник / Л. Д. Чекаленко. – К.: Либідь, 2006. – С. 345-350.

14. Угода про співробітництво в галузі культури від 15.05.1992 р. // Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_606

15. Вяртаніє. Дакуменнты і архіўныя матэрыялы па праблемах пошуку і вяртаньня нацыянальных каштоўнасцей, якія знаходзяцца за межамі Рэспублікі Беларусь. – Мінск, 1992. – С. 234–239.

16. Акуленко В.І. Політико-правові проблеми повернення культурних цінностей між державами СНД // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 15. – С. 5-17.